

1925 чылдың август
31-де үнүп эгеләэн

ШЫН

№ 114
(18076)

2011 чылдың
октябрь 4,
вторник

Садар өртээ
5 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун

e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

ОКТАБРЬ 5 – Россияның Башкы хүнү

Башкы кижилер чедирешишкүннери

Башкылар болгаш педагогика ажылының профессионал байырлары-биле силерге ханызындан байыр чедирерин чөпшээрер. Башкының хүнү бистин чуртувуска бүгү байырлары апарган. Кижилер бүрүзүнүн алынга башкы болгаш дагдыныкчы кижилер болгай. Бо хүнде бодувустун баштайгы, экинчи далайынче бирги, эң нарын базымнынга дузаны шыдамы-биле чедирген исты онза хүндүткел болгаш ынакшыл-биле болуш.

Башкының чылын бо чылын Тыва күрүнениң чыгышының 90 чылында демдеглер турар бис, агустанарынга болгаш сайзыраарынга улуг роль Башкы кижилерге оонажыр. Тыва республиканың чылдарында башкы кижилер күш-биле чурттагыч чоннуң бижик билбес чоруу болган, тус черниң техниктиг болгаш чогаал-интеллигенциязының кадрлары хевирлер болган.

Башкының амгы үедеги байдалдарында улус чедирешишкүннери ажылдакчыларының күш-ажылы ужу-дузалыг апарып, күрүне политика-р дугаарында шиитпирлээр айтырыг болуш.

Башкы өскерилгелерниң үезинде чурттап турар чурттуң өөредилгезининг системазы амгы болгаш эртемниң негелдезинге кайы хире болду, чурттуң болгаш регионнарның келир бистин ажы-төлүвүстүн чаагай чоруу оон болуш.

Башкылар, педагогика ажылының амгы үедеги байдалдарында улус чедирешишкүннери

Башкылар, педагогика ажылының амгы үедеги байдалдарында улус чедирешишкүннери хире болду, чурттуң болгаш регионнарның келир бистин ажы-төлүвүстүн чаагай чоруу оон болуш.

Башкылар, педагогика ажылының амгы үедеги байдалдарында улус чедирешишкүннери хире болду, чурттуң болгаш регионнарның келир бистин ажы-төлүвүстүн чаагай чоруу оон болуш.

Башкылар!

Башкылар, педагогика ажылының амгы үедеги байдалдарында улус чедирешишкүннери хире болду, чурттуң болгаш регионнарның келир бистин ажы-төлүвүстүн чаагай чоруу оон болуш.

Башкылар, педагогика ажылының амгы үедеги байдалдарында улус чедирешишкүннери хире болду, чурттуң болгаш регионнарның келир бистин ажы-төлүвүстүн чаагай чоруу оон болуш.

Башкы кижилер чурттуң чоргааралы болгаш угаан-бодал чөленгиле болуп турар. Силер аныяк салгалды чүгле амгы үениң эртемнерининг чедирешишкүннеринге эвес, бедик мөзү-шынарга, угаан-бодалга, национал болгаш делегей культуразының езулуг эртемнеринге өөредип, оларны төрөөн дылынга, чуртунуң төөгү-зүнге болгаш бодунуң төрөөн булуңунга ынакшылга чаңчыктырып турар силер. Патриоттарны кижизит-пишаан, силер Төрөөн чурттуң чечектелишкүннерининг болгаш сүр-күчүзүнүн үндезинин тургузуп, төрөөн республикаларның турум хөгжүлдезининг таваан салып турар силер.

Тываның башкылары боттарының чүгле башкы ажылы кылырындан аңгыда, политиктиг амгы үеде, хөй-ниити ужу-дузалыг айтырыгларны шиитпирлээринге, бурунгаар хөгжүлдө дээш ниитилелди каттыштырырынга эң идепкейли-биле киржип турар.

Бо кайгамчык байырлар-биле силерге, эргим башкылар, профессионал ажыл-херээңерге чедирешишкүннери, чаа-чаа чогаалдыкчы тиилелгелерниң өөрүшкүзүн, салым-чаяанныг болгаш кызымак өөреникчилерни күзеп тур бис!

Силерге аас-кежин, кадыкшылды болгаш бүгү-ле эки чүүлдерни, өөреникчилерниң ынакшылын болгаш хүндүткелин, ада-иелерниң хүлээп көрүшкүнүн күздөвис!

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизининг) Даргазы К.ДАВАА.

Силер кезээде-ле хөй-ниити амгы үедеги байдалдарында улус чедирешишкүннери хире болду, чурттуң болгаш регионнарның келир бистин ажы-төлүвүстүн чаагай чоруу оон болуш.

Өөредилгениң чаартынган хевирлери, школаларны эде тургузуп турары, үе-биле деңге чорууруңар, силерниң кижилер бүрүзүнүн билиг мергежили-бо бүгү чүүлдер өзүп ора салгалды кижизидеринге болгаш бистин Төрөөн чуртувустун чечекте-

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының Тыва Республика талазы-биле депутаты Л.К. ШОЙГУ.

Башкы кижилерден дыка хамаар-жыр, ыңдыг болганда бүгү чурт-туң сайзыралы база оон хамаар-жыр апаар. Башкы кижилер мерге-жилдин доктаамал сайзыраңгай-жыдар, шинчилел ажыл-чору-дулгазын боттандыраар, амгы үениң технологияларын ажыглап билир болгаш өөредилгениң эң чаа аргаларын практика кырынга ажыглап шыдаар болза эки.

Өөредилгениң шынары Си-бирьниң регионнарының чижил-геге киржир аргазын, девис-кээрлерге сонургалдыг чорукту тодарадырынга бүзүрээр мен. Экономиканың болгаш социал-адырның турум хөгжүлдезинге, амгы-амгыдалдың бүгү хевир-

Россия Федерациязының Президентизининг Сибирь федералдыг округунда Бүрүн эргелиг төлээзи Виктор ТОЛОКОНСКИЙ.

лишкенинге улуг салышкын болуп турар.

Силерге кадыкшылды, чогаалдыкчы чедирешишкүннери, чаа-чаа ажыдышкыннарны, эки өөреникчилерни, Россияның Чазааның, Тыва Республиканың удуртулгазының силерге доктаамал кичээ-гейин, ада-иелер ниитилелгелери-биле кады ажылдажылганы сеткилим ханызындан күзедим! Силерниң буянныг үүлөңер дээш курлак чедир мөгөйдим!

Байырлар-биле, эргим башкылар!

Хүндүткел-биле,

Башкы кижилер буянныг-ла.

Башкы кижилерге эң-не өөрүшкүз белек – угаанныг, салым-чаяанныг өөреникчи.

Элегес школазының доозукчузу, кадының байдалы-биле арга-шинээ кызыгаарлаттыг 20 харлыг Юлия Донгак Кызыл хоорайның мэриязының чарлааны «Бодунуң Башкыңга байырдан чедир» деп хөй-ниити акциязынга киришкен. Бо шүлүүн бодунуң өөредип чоразы башкылары Чолдак-оол Магаранзаевичиге, орус дыл болгаш литература башкызы Нина Андреевнага болгаш Ак-Довурак хоорайның алды дугаар школа-интернадының чымчак сеткилдиг башкыларына тураскаадып, шүлүүн Башкылар хүнүнүн бүдүүзүнде редакцияга эккеп берген.

Ажы-төлге сеткилинден чүрөөн
сөңнээ,
Ажылынга бүгү боду
бердинипкен,
Бойдузундан онза,
тускай чаяалгалыг,
Башкы кижилер мергежили
буянныг-ла.
Чырык угаан, арыг сеткил
өргүп чоруур.
Чырыткылыг Манджушири
бурганының
Чаагай үүлө кылып чоруур
төлдери боор

Чаяалгазы буянныг-ла
башкыларым.
Өндүр улуг эртем-номуну
суртаалчызы –
Өөреникчи бүрүзүңге иези дег.
Өөрүшкүлүг, сергек-омак
овурлары
Өлүм билбес, чүректерде
чайнап чоруур.
Юлия ДОНГАК.

* Манджушири – мерген угаан-ның бурганы.

Дмитрий МЕДВЕДЕВ ИНТЕРВЬЮ БЕРГЕН

Россияның Президентизи Дмитрий Медведев федералдыг үш «Бирги», «Россия 1» болгаш НТВ каналдарының удуртукчулары Константин Эрнст, Олег Добродеев болгаш Владимир Кулистиков оларга интервью берген.

К. Эрнст: «Дмитрий Анатольевич, эрткен неделяда «Чангыс демниг Россия» партиязының съездизинге Силер Президент соңгулдаларына киржирин Владимир Путинге саналдадыңар. Силерниң ол шиитпириниң ужурун дыка хөй кижилер билбээн. Силерге бүзүрел улуг, аныяк болгаш идепкейлиг политик-тир Силер. Ол шиитпирниң кол чылдагааны чүдөл? Президент албан-дужаалына турган кижилер ийги хуусаада соңгудуп болур болгай, Силерниң сорулганы чүдөл?»

Д. Медведев: «Мээң сорулгам — бодумнуң чуртумга болгаш бодумнуң чонумга ажыктыг чүүлдерни кылыры. Бүзүрениң эвес дыңналыр-даа болза, бо арыг шын. Бир эвес ындыг сорулган чок болза, политикага киришкен херээң чок.

Чон аразында чугааларга хамаарыштыр. Мындыг херекке маргылдаалар, чигзинишкннер черле турар. Бодувустун Ада-чуртувуска болгаш бодувустун күрүнөвиске ажыктыг чүүлдерни кылыры меңээ болгаш Владимир Путинге эң онза сорулгалар болуп турар дээрзин база катап чугаалайын. Бис иелээ чангыс политиктиг күшке хамааржыр бис. В.В. Путинни-даа, Д.А. Медведевти-даа «Чангыс демниг Россия» партиязы Президентизге депшидип үндүргөн. Партияның даңзын Владимир Владимирович-даа баштап турду, ам мен баштай бердим.

Бис иелээ чангыс аай политиктиг күшке хамааржыр турар, сагыш-сеткиливис, күзел-сорулгавис чангыс-даа болза, херек кырында аңгы-башка улус-тур бис: кижилер бүзүрүнүн чангылы аңгы-аңгы болгай. Ол хиреде чурттуң сайзыралының талазы-биле айтырылгаларга бир демниг бис. Ындыг улус канчап чижир бис? Маргыжып, маргылдаалар үндүрер бис бе? Чангыс политиктиг күшке хамааржыр кижилер кымның кайнаар баарын боттары шилип алыр боор чүве. Барак Обама биле Хиллари Клинтон чижилер берген дижит? Олар чангыс демократтыг партиядан президент албан-дужаалынче депшиттиргеннер болгай, ынчангаш кым түңнелдиг ажылдап шыдаарыл дээрзин шилип алганнар. Бис база ындыг шиитпир хүлээп алдывыс. Амгы Президентиниң ат-алдары бедик, бүзүрел улуг деп үнелеп турары меңээ өөрүнчүг болуп турары билдингир, а өске талазында, Чазак Даргазы Путин амгы үеде эң

ат-алдарлыг политик дээрзин кичээңгейге ап тур мен, ооң рейтингизи аажок бедик болгай.

Чамдык кижилер бистиң маргыжып эгелээривисти, политиктиг маргылдааның ийи ужуңга баарывысты манап турарлар. Ындыг сүмени оппозициядан болгаш чамдык политологтардан дыңнап турар мен. Ындыг чүве кажан-даа болбас дээрзин чугаалаксап тур мен. Декабрь айда — депутаттар соңгулдаларына, мартта президент соңгулдаларына тиелелгелерни чедип алыксап турар бис».

О. Добродеев: «2012 чылдың планнарының дугайын чугаалап тургаш, Силер президент кампаниязына киржир арганың барын чугаалап турдуңар. Ам чүү болду? Ынчан Силер, шынап-ла, ынчаар бодап турган силер бе, азы Путин-биле шиитпириниң баш удур ыыттава деп бодааныңар ол бе?»

Д. Медведев: «Аңаа ажыктыг харыялап көрейин. Кайывыс-даа херек кырындагы политика-биле, күрүнениң херек кырында башкарылгасы-биле ажылдап турар бис. Бир эвес чон биске бүзүрээр болза, 2011 болгаш 2012 чылдарның эрге-чагыргазын канчаар тургузарын шагдала дугуржуп келген бис. Ол дугайын съездиге база чугаалап турдувус. Ынчалза-даа амыдырал дээрге амыдырал-ла болгай, ол кандыг-даа эдилгени кирип болур. Кандыг-бир чылдагаан уржуунда соңгукчуларның шилилгези-даа өскерлип болгай. Ону барымдаалаар апаар бис. Владимир Владимирович Путин-биле дээди ийи улуг албан-дужаалды — Президентиниң болгаш Чазак Даргазының ээлеп турар-дыр бис. Ындыг болганда бот-боттарывысты камгалажыр апаар бис, бөдүүн кижилер ышкажыл бис. Ындыг чүүлдүн түңнелинде чүү-даа өскерлип болур деп чугаалап тургаш, кымны-даа мегелевээн мен, амыдырал кандыг-даа эдилгени кылып болур ышкажыл. Амгы-даа, келир үениң-даа байдалында, дугуржуп-даа алган болзувусса, байдалдың канчап баарын кым-даа баш удур чугаалап шыдава. Ынчангаш шак ынчаар чугаалап турган мен».

В. Кулистиков: «Дмитрий Анатольевич, ам «Чангыс демниг Россияның» съездизиниң дугайын чугаалажып көрээли. Кижиниң хөйү дээрге, кайгамчык, камералар, баннерлер, туктар бажын ажыг, байдал дыка оожум болгаш чаа-

гай сеткилдиг эрткен. «Төгериң столдарга» келгеннер нарын айтырылгалар дугайын чугаалап турдулар. Чон аразында дыка хөй кижилер ону көргөш, «хамык чүвени баш удур шиитпирлеп каапкан ышкажыл, соңгулдалар эрттирип, акша чарыдап турган херээ чүл» — дижит турдулар».

Д. Медведев: «Съездиге шынап-даа чаагай сеткилдин байдалы турган дээрзин силерниң-биле чөпшээржи мен. Ону ынчаар эрттирерин баш удур тургузуп алыры берге. Соңгулда эрттирбесинге хамаарыштыр чугаалар дээрге харыясалга чок, харын-даа хоралыг бодап-дыр. Соңгулда кампаниязын чаа эгелеп тур ышкажыл бис. Бөдүүн айтырыгдан салылы: бир эвес чон Путинге болгаш Медведевке бүзүрөй баар болза, ам канчаарыл, съездиниң шиитпирин чүү деп көөрүл? Съездиниң шиитпир дээрге чүгле партияның саналы ышкажыл, а шилилгени чон кылыр болгай. Кандыг-даа политиктиг ажылдакчы, ооң политиктиг күчү-күжү соңгулдаларга аштырып ап болур. Бистиң-даа чуртувустун, өске-даа күрүнө-

лерниң төөгүзүңгө ындыг чүүлдер тургулаан. Баш удур шиитпирлээн чүве мында чок.

Чижээ, Геннадий Андреевич Зюганов-биле, Владимир Вольфович Жириновский-биле, Сергей Михайлович Миронов-биле, хүндүлүг өске-даа эштер-биле силер соңгулдаларга киришпегер, а бис, өндүр улуг даргалар, киржили деп дугуржуп алган дижит бис. Ынчан соңгулдалар болбас, а езу барымдаалаан чүүл болур. Херек кырында олар соңгулдаларга декабрьда-даа киржир, мартта-даа киржирлер болгай. Кымның ат-алдарын бедик деп санаар болдур, чон ол кижилер дээш соңгуур апаар. Чүгле бистиң хамаатыларывыс ол-бо кижини соңгуп ап, чамдыктары дээш бадылавын барып, сөөлгү түңнелди үндүрерлер».

К. Эрнст: «Дмитрий Анатольевич, «Чангыс демниг Россияның» федералдыг даңзын Силер кара чааскаан баштаар-дыр силер. Соңгулда кампаниязын кайы хире идепкейлиг киржир силер, «Чангыс демниг Россия» бо соң-

гулдаларга кандыг түңнел киржирил, соңгулда му демисели чидиг болур бе?»

Д. Медведев: «Даңзын таарын «Чангыс демниг Россия» менээ дааскан. Ону хүлээ мен, чүге дээрге «Чангыс Россия» мени Президент дужаалынче депшиткен. Б дарда бо партия-биле эги ажылдап келдвис, ол мени келген. Ооң ындыг шиитпир алганы меңээ улуг харыясы онаганы болур.

Ындыг турбуже күрүнени баштыңы кижилер мен, чутинге-даа, делегей ареназы кылыр ажылым бажын ынчангаш шөлээ үнүп, со кампаниязынга киржир үе Президентиниң-даа, Чазак ажыл-чорудулганын чон үе бир эвес олар чогулгалыг, наар болза, бистер дээш бадлар, бүзүрөвс болза, соңгу дээрге демократия-дыр. Асел чидиг, кадыг-ширин, даа болза, бодамчалыг бол бүзүрээр мен».

РИА-Но

(Интервьюну долчулай б)

БАЗА БИР ФУТБОЛ ШӨЛҮ АЖЫТТЫНГАН

Шагаан-Арыг хоорайга чаа футбол шөлдүг стадионну ажыткан чорук Улуг-Хем кожуунуң чурттакчыларына спорттун база бир байырлалы болган. Чоокта чаа ол хоорайга чаа бассейн ажыттыг болгай. Ам кылымал карттыг чаа футбол шөлү ында көстүп келген.

Стадионнуң ажыдышының Тываның Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол киришкен. Спорттун база бир чаа объектинин ажыттыганы-биле холбаштыр кожуун-

нуң чонунга байыр чедирген болгаш удавас Барыын-Хемчик районнуң чурттакчыларына база спорт байырлалы болурун дыңнаткан. «Каш хонгаш Ак-Довурак

хоорайга ажыттыг чаа футбол стадиону Совет Тываның 5 чылы аттыг стадиондан бичии-даа удавас. Ындыг футбол шөлүн Чадааның чурттакчылары база алырлар. Ол ышкаш Бай-Хаак, Эрзин суурларга чаа спорт комплекстери тутунар» — деп, ол чугаалаан.

Республиканың дөрт хоорайына стадионнары чаартыр талазы-биле төлөвилелдин күөсеттинип турары дээрге Тыва Республиканың Чазак биле РФ-тин Күрдума депутады

Лариса Шойгунуң бир демниг ажылының түңнели болган. Тыва спортту федералдыг деңнелге камгалаанының түңнелинде «Россияга футболду сайзырадыры» деп программа езугаар акша алыр аргалыг болган. Шагаан-Арыгның стадионун чаартырынга 5 млн. 92 муң рубль чарыгаттыг болган.

Улуг-Хемге болган спорт байырлалына база бир сураглыг болушкун немешкен. Спорттун хоочуннарының саналын езугаар

Улуг-Хем кожуунуң чаа хостуг хүреш талазы-биле сияның спорт мастери, Тываның алдарлыг ажылдакчызы, хүрешке Сибиринин б ыраккы Чөөн чүктүн чөм Биче-оол Кыргысович М оолдун адын мөңгөжиде дугайында шиитпирни хүлээп Бо хүнден эгелээш Шагаан да чаа стадион Биче-оол М оолдун адын эдилээр.

ТР-ниң албан-езу сайтызы

Октябрь 4 - Россияның хамааты камгалал хүнү

Байыр чедиришкени

аның хамааты камгалалының хүндүлүг
хоочуннары, дайынчылары болгаш
ажылдакчылары!

Иттакчы чонну болгаш амыдырал хандырылганы
техногенниг халаптарның уржуундан камгалаа-
күрүне системазын бистиң чурттувуска эң бир ду-
ругусканының 79 чыл ою-биле изиг байыр чеди-
риниң хүлээп ап көрүңер!

Хүнүң тургустунуп келгениниң үр болгаш алдарлыг
эезиниң дургузунда чурттуң Хамааты камгалалы
күрүнениң камгалал хемчеглериниң системазының
бас кезээ, агаар-бодуштуң халаптарының болгаш
үрелишкенинниң айыылдыг чоруун чигедир

талазы-биле баш удур ап чорудар хемчеглерни аажок
шалыпкын арга-биле чайладырының тодаргай ажилдап
кылган механизми болуп келген.

Эрес-дидим болгаш шыдамык кижилерниң албан эрт-
тирип турары Хамааты камгалалдың шериглери чаа
техника-биле, амгы үениң камгалал терекселдери-биле,
дыңнадыг чедирер болгаш улустуң бажың-балгадын
камгалаар чүүлдер-биле хандыртынган, олар медээ
алган дораан-на дуза кадып келиринге кезээде беленнер.

Россия Федерациязының Хамааты камгалалының кол
чедишкенинниң бирээзи болза, аңаа чурттакчы чоннуң
барык бүгү кезээниң, күш-ажылчы коллективтериниң,
күрүне эрге-чагырга болгаш түс чер бот-башкарылга
органнарының аңаа иделкейлиг киржиң турары болур.

Амгы үениң Хамааты камгалалы ол дээрже чурттуң
айыыл чок чоруун хандыраарының, эң чугула социал болгаш

экономикага хүлээлгелерни күүседириниң чарылбас кезээ
болуп турар.

Хамааты камгалал системазын ийи он чылдарның дур-
гузунда бистиң ат-сураглыг чаңгыс чер-чурттувус, Рос-
сияның Маадыры, ОБЯ-ның сайыды Сергей Кужугетович
Шойгуның удуртуп турары Тываның чурттакчыларына онза
чоргааралды болдуруп турар. Оон доктаамал детким-
чезиниң ачызында республиканың ХК албаны бодунга
онааган хүлээлгелерни алдарлыгы-биле күүседип турар.

Тываның Хамааты камгалалының бүгү дайынчыла-
рынга болгаш ажилдакчыларынга моон сонгааргы
профессионал өвүлдени, быжыг кадыкшылды, хуу үлүг
аас-кежиин болгаш чаагай чүүлдерни күзедим!

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы, Тыва
Республиканың Хамааты камгалалының удуртукчузу
Ш. КАРА-ООЛ.

ОНЗА БАЙДАЛДАР ЭВЭЭЖЕП ТУРЗУН

Бөгүн, октябрь 4-те, бүгү Россияның хамааты камгалал хүнүн демдегледип эрттирер.
Хамааты камгалалы дээрже хамаатыларның болгаш чурттуң айыыл чок чоруун
хандыраары-биле күрүнениң кол функцияларының бирээзи. Ол 1932 чылдың октябрь
тургустунгаш, бүгү-эвилелдин өртке удур камгалал системазы деп адаттынып
ган, а 1961 чылда ону хамааты камгалалы деп эде адаан. Амгы үеде хамааты
кагалалының системазы чаңгыс аай демниг, үре-түңнелдиг ажилдап турар болгаш
а байдалдар тыптып келирге, дүрген дузаны чүгле бистиң чуртувус иштинге эвес,
аштыкы девискээрлерге база чедирип турар. Хамааты камгалалдың тургузуунче
а байдалдар болу бээрже, дүн-хүн чок, дүрген харыылаар өртке удур албан чери,
хамааты камгалалының шериглери, авиация, дилеп камгалаар кезектер кирип турар.

ырлал бүдүүзүнде Россия-
за байдалдар яамызының
Республикада баштаар
инге чедип, албан чериниң
орудулгазының дугайында
ргазының оралакчызы Ти-
арович Кужугет-биле чу-
гыбыс.

Тимур Уларович, силер-
бан чериниң хүн бүрүде
турар ажил-агыйы-
гайында таныштырып
реж.

1961 чылда республикага
ы камгалалының штавы
л эгелзэн, ол үениң болгаш
ениң сорулгалары улуг өс-
зэн. Бир-ле дугаар хамааты
алы, оон чурттакчы чонну
айдалдардан камгалаары,
удур айыыл чок чорукту
ары, чоннуң суг объекти-
е айыыл чок чоруун ханды-
-бистиң мурнувуста эң кол
ган даалгалар бо. Бистиң
ликаның хамааты камгала-
кол удуртукчузу Тыва Рес-
саның Чазаның Даргазы
ара-оолдуң башталгазы-
мааты камгалалының өртке
автотранспорттун, көдээ-
агый амытаннарын камга-
мааты камгалалының меди-
бан-ажыл черлери бот-бот-
иң аразында сырый харыл-
ажылдап турар. Респуб-
иң кожууннарының чагырык-
ының удуртулгазы-биле тус
рде база хамааты камга-
ың штабтары ажил-чору-
ын күүседип турар. Маңаа
өл болгаш Танды кожуунна-
хамааты камгалал штаба-
ажылын мактап чугаалаксап
эн. Оон өске кол демдег-
р чүүлүм, бистиң ажилы-
амгы үениң негелделеринге
ен дүн-хүн дивес ажилдаар
стиг байдалдар баштаар
ч тургустунганы улуг
шкын деп бодаар мен.

Шериниң ажилдаар чери-
келгеш эскереримге,
активте аныяк-даа,
и-даа ажилдакчылар хөй
г. Оларның дугайында
ончуургадыр силер бе?

Ийе, бистиң коллективте
найыралдыг, арга-дуржулга-
вилең-ээлдек, ажил-ижинге
бердинген кижилер ажил-
лар. Янзы-бүрү кезектерде
дал чораан база амгы үеде

Россияның Онза байдалдар
яамызының ТР-де баштаар
эргелелиниң даргазының
оралакчызы Т.У. Кужугет.

ажылдап турар шылгараңгай ажил-
дакчыларывысты чугаалап көрейн.
Олар дээрже Николай Степанович
Носаченко, Ольга Гасангаровна
Золотухина, Сергей Тимофеевич
Филимонов, Владимир Григорьевич
Морозов, Фитинья Асоновна
Белоусова, Татьяна Ивановна Двое-
глазова, Тамара Протасовна Сер-
геева, Сталина Иннокентьевна Ма-
ландина, Тоюндуп Мерген Таан-
ович, аныяк специалистер Алексей
Викторович Ховалыг, Сергей Алек-
сандрович Калюнин, Александр
Эрес-оолович Байыр-оол. Бо
үстүндө айыттынган кижилериниң
онза байдалдар үезинде шынныг
болгаш дүрген шийтпир хүлээп
билири бистиң ажилывыска улуг
деткимчени көргүзүп турар дээрзи
чугаажок. Черле ынчаш бистиң
эргелел ажилдакчылары шупту
аажок харыысалгалыг, шыңгыы,
эрес-дидим улус боор.

Силерниң келириңерни билгеш,
эргелелдин хоочун болгаш аныяк
ажылдакчылары-биле ужуражып
чугаалажыр байдалды тургускан
кижи мен. Оларның-биле база ам
чугаалажы бээр силер.

Бодум өмүнээмден хамааты
камгалал хүнүн таварыштыр Онза
байдалдар яамызының шупту
хоочуннарынга болгаш ажилдак-
чыларынга кадыкшылды, аас-
кежикти, чедишкенинни, төрзөн
чуртувустуң чаагай чоруу дээш
ажылдаарын күзедим.

Тимур Уларович-биле чугаавыс
дооскаш, хамааты камгалал чери-
ниң хоочуннары Сергей Тимо-
феевич Филимонов база Ольга

Гасангаровна Золотухина-биле
солун чугааны кылдывыс.

— Бо адырга ажил-агыйжы
орууңарны кажан, канчаар
эгелзэн силер?

Ольга Гасангаровна: "Кызыл-
дың ДОСААФ өөредилге чериниң
радиотелеграфистер курузун 1975
чылда дооскаш, ол үеде хамааты
камгалал штавынга чеде бээримге,
оң даргазы Владимир Иванович
Тарасов мени дораан ажилче хү-
лээп алган. Ол хүнден эгелзэш, ам-
дыгаа дээр 36 чылдың дургузунда
ажылдап чоруур кижжи мен.

— Онза байдалдар яамызы-
ның шугумунда хөй чылдар
иштинде ажилдап келген-дир
силер. Силерниң ажилдап эгел-
зэн чегер биле амгы шаңгың
хамааты камгалал ажил-чо-
рудулгазының ылгалдыг чүүл-
дерин чугаалап көрүңерем.

Сергей Тимофеевич: "Мен 1992
чылда маңаа ажилдап келген мен,
ынчан салдынган сорулгалар чүгле
хамааты камгалалыңче угланган
турган. Оон соонда үе сайзыраан
тудум, сорулгалар нарыдап, янзы-
бүрү техника аймаан ажылдап
эгелзэн. Ам бо хүнде кижжи сагы-
жыңга кирбейн чораан техниктиг
дериг-херекселди ажылдап тура-
рының түңнелинде ажилдың чору-
дугаазы база чигеп турар-дыр ийин.
Оон өске бо үеде бистиң шугумче
ажылдаксаар аныяктарны хүлээп
алыр дүрүмнер дыка шыңгыы апар-
ган, хөй-ле шылгалдаларны эркен
соонда, олар албан-хүлээлгелерин
күүседип кириптерлер. Ынчалзажок
бистер, хоочуннар, аныяк колле-
галарывыска арга-дуржулгавыс
дамчыдып, оларның ажилын деткип,
дузалажыр чоруур бис.

— Силерниң ажилдап тур-
ган чегерде солун чүүлдер бо-
луп турган боор, оларның ду-
гайында чугаалап көрүңерем.

Сергей Тимофеевич: "Ийе,
хөктүг болгаш каттырынчыг-даа
байдалдар турган. Бир-ле катап
эргежок чугула дыңнадыг манап
олурувуста, бистиң факс номе-
ринче чиктиг медээ келген: "Бо
медээни каш удаа номчуптарыңар-
га факс аппарады аза-буктан
арыглары бээр" деп бо-ла-дыр. Ол
дугайын кайгап-даа ханмаан бис.
Ол-даа канчаар, бир эр кижжи
телефонче долгапкаш, бооланып,
амы-тынымга четтинерим ол
дээрже, ону дыка үр оожургадып,

Хамааты камгалал эргелелиниң хоочуннары
С.Т. Филимонов биле О.Г.Золотухина.

кудумчуже үнүп, агаарлап алгаш
кел дээримге, даштыгаар үнеримге
хулиганнар мени ат кылып каапкай-
ла дигенин ам-даа утпас мен.

— Хүндүлүг хоочуннар, оон
өске чүңчү чугаалаксап тур
силер?

(Хоочуннар кезек бодангаш):
"Онза байдалдарның эвээжээрин,
а харын-даа шуут чок болурун база
албаты чонувус айыыл-халаптан
чайлап чорзун деп күзээр-дир бис.
Хоочуннар-биле хөөрежиң чү-

Шылгараңгай аныяк специалист
А.Э. Байыр-оол.

гаалашкаш, шылгараңгай аныяк
специалист Александр Эрес-
оолович Байыр-оол-биле чугаа-
лашпас аргам чок болду.

— Онза байдалдар яамызының
шугумунга төрөл акымның, улуг
кады төрзөн акымның изин истеп,

1998 чылдан тура ажилдап эгелзэн
мен. Амгы үеде бистиң адыры-
выска хамаарыштыр федералдыг
эрге-хоойлу дүрүмнерин сагыыр
талазы-биле хайгаарал ажилын
чорудуп турар мен. Янзы-бүрү ал-
бан черлеринге, муниципалдыг тур-
гузугларга хамааты камгалалының
талазы-биле тускай документация
турар ужурулуг. Ону чогулгалыг
күүседип турарын хайгаараары
бистиң килдистиң ажилының кол
угланышкыны болур.

— Чүге ыяп-ла бо мерге-
жилди шилип алган силер?

— Мен бо мергежилди шилип
тургаш, мээң улуг салгалым кижжи-
лери шериг албанынга ажилдап
турган-даа бол, кымның кайда
ажылдап турарын көргөш эвес, а
сагыш-сеткилим ханызындан кижжи-
лерге дузалажыксаар болгаш са-
лым-хуумну оон-биле холбаштыр-
ган мен. Мээң ажы-төлүм сөөлүндө
мындыг хевирлиг мергежилге
ажылдаар деп күзелин илеретсе,
мен чүгле амырап деткир мен.

— Силерниң ажылыңарыңың
тускай кыйгыры чүчү ирги,
Александр Эрес-оолович?

— Шыңчы болгаш профессио-
налдыг чорук. Кижилерге шын сет-
килинден дузалажыры, ажил-ишчи
чорукка частырыглар эрттирбези,
кады ажилдап турар эш-өөрнү дет-
кири — меңээ эң кол дүрүмнер-дир.

— Айтырыгларга хары-
лап бергениңер дээш шуп-
туңарга четтирдим.

Россияның Онза байдалдар яамызының хамааты
камгалал албаны чүгле дайын байдалының чезинде
эвес, а тайбың өйде база аажок чугула эргелел дээрзи
билдингир. Чурттакчы чоннуң айыыл чок чоруун
хандыраар талазы-биле салдынган сорулгаларының хөй
кежиин хамааты камгалал чери күүседип турар болгай.
Ынчангаш оларның ажылы берге, дүшкүчүлүг, улуг
харыысалга негеттинер. Ажилдакчыларның
профессионалдыг чоруундан дыка хөй кижилерниң
кадыкшылы, амы-тыны хамааржыр. Боттарының
чуртталгазын, амы-тынын артынга каап чоруур
эрес-дидим кижилерниң байырлалын таварыштыр
оларның ажил-ижинге шын болган онза байдалдарже
үңчүшкүңнер эвес, а чүгле өөредилге үңчүшкүңнери
турар болзун деп күзедим.

Азияна ХОМУШКУ.

Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чуруктары.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Болчукчунуң дузазын, ооң иштинде Тыва Республиканың чедери берге болгаш эвээш чурттакчылыг черлеринге көргүзери-биле холбашкан чарыгдалдарны эгидериниң чурумунуң болгаш хемчээлиниң дугайында

2011 чылдың август 5 №495 Кызыл хоорай

1999 чылдың октябрь 6-да "Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга (төлээ-лекчи) болгаш күүсекчи органнарын организаастаарының ниити принциптериниң дугайында" №184-ФХ Федералдыг хоойлунуң 26.3 чүүлүнүң 2 кезээниң 27 пунктузунга, 2002 чылдың май 31-де "Россия Федерациязынга адвокат ажыл-чорудулгазының болгаш адвокатура дугайында" №63-ФХ Федералдыг хоойлунуң 26 чүүлүгү, 2003 чылдың декабрь 11-де "Тыва Республиканың девискээринге адвокат ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан айтырыгларны башкарының дугайында" Тыва Республиканың №464 УХ-1 Хоойлузунуң 2 чүүлүгү дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Болчукчунуң дузазын, ооң иштинде Тыва Республиканың чедери берге болгаш эвээш чурттакчылыг черлеринге көргүзери-биле холбашкан чарыгдалдарны эгидериниң чурумун болгаш хемчээлин бадылаар.
2. Күжүн чидирген деп санаары болза:

2008 чылдың январь 16-да Тыва Респуб-

ликаның Чазаның "Тыва Республиканың девискээринге Россия Федерациязының хамаатыларына юридиктиг дузаны халас чедирип турар болчукчуларның чарыгдалдарын дуглаар чурумунуң дугайында" №216 доктаалыга өскерилгелер кириериниң дугайында" №6 доктаалын;

2010 чылдың апрель 21-де Тыва Республиканың Чазаның "Тыва Республиканың девискээринге Россия Федерациязының хамаатыларына юридиктиг дузаны халас чедирип турар болчукчуларның чарыгдалдарын дуглаар чурумунга өскерилгелер кириериниң дугайында" №139 доктаалын.

3. Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың Юстиция херектериниң талазы-биле яамызынга дагзыр.

4. Бо доктаал ону "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаан хүнден 10 хонук эрткенде күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар В.БАРТЫНА-САДЫ.

Болчукчунуң дузазын, ооң иштинде Тыва Республиканың чедери берге болгаш эвээш чурттакчылыг черлеринге көргүзери-биле холбашкан чарыгдалдарны эгидериниң чурумунуң №1 капсырылгазы

Россия Федерациязының хамаатыларына халас юридиктиг дузаны чедирген болчукчунуң чарыгдалдарын дуглаарының хемчээли

Юридиктиг дузаның хевир	Бир юридиктиг дузаның өртээ (рубль-биле)	Юридиктиг дузаның өртөөн санаарының саны
Аас-биле берген тайылбыр	500	чаңгыс катап берген тайылбыр
Бижимел тайылбыр	800	чаңгыс катап берген тайылбыр
Хоойлу-дүрүмге хамаарышкан документи-лерни тургузары	3000	чаңгыс документ
Негелде суд чорудулгазынга төлээ болуп киришкени	10000	чаңгыс чорудулга
Негелде херектериниң талазы-биле күүсекчи чорудулгага төлээ болуп киришкени	2000	киржилгениң бир хүнү
Күрүне органнарының, өске-даа органнарының болгаш организацияларның төлээзи болуп киришкени	4000	киржилгениң бир хүнү
Хөлезилээн квартирага (гостиницага) чурттааны	500	чаңгыс хүн
Бир хонукта чедери (чедери берге болгаш эвээш чурттакчылыг черлерге барганнар)	100	бир хонукта

Тыва Республиканың девискээринге доктаамал аргыштырылганың хоорайлар аразының маршруттарына ниити ажылгалдың автомобиль транспорту-биле пассажирлерни аргыштырарын организаастаарының дугайында

2011 чылдың август 25 №522 Кызыл хоорай

2003 чылдың ноябрь 27-де Тыва Республиканың "Тыва Республиканың пассажир транспорту дугайында" №424 УХ-1 Хоойлузунга дүүштүр, Тыва Республиканың девискээринге доктаамал аргыштырылганың хоорайлар аразының маршруттарына ниити ажылгалдың автомобиль транспорту-биле пассажирлерни аргыштырары-биле холбашкан ажыл-чорудулганың чурумчудар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Мында кошкан чүүлдерни бадылаар:
Хоорайлар аразына маршрут четкизин хевирлеп тургузарының, доктаамал аргыштырылганың хоорайлар аразының маршруттарын ажыдарының болгаш Тыва Республиканың девискээринге ол маршруттарга ниити ажылгалдың автомобиль транспорту-нуң шимчээшкенин өскертириниң, кызыгаарлаарының азы соксадырының дүрүмнерин;
Тыва Республиканың девискээринге доктаамал аргыштырылганың хоорайлар аразының маршруттарына ниити ажылгалдың автомобиль транспорту-биле пассажирлер аргыштырылганың организаастаарының дугайында дүрүмү;

Тыва Республиканың девискээринге доктаамал аргыштырылганың хоорайлар аразының маршруттарының даңзызының хевир-майын.

2. Ниити ажылгалдың автомобиль

транспорту-биле Тыва Республиканың девискээринге хоорайлар аразының доктаамал аргыштырылганың маршруттары-биле пассажир аргыштырылганың чарыгдалдарының күүседирин Тыва Республиканың Орук-транспорт комплекзи болгаш харылзаа яамызынга дагзыр.

3. Тыва Республиканың Орук-транспорт комплекзи болгаш харылзаа яамызы дараазында чүүлдерни ажылдап кылыр болгаш бадылаар:

хоорайлар аразының доктаамал аргыштырылганың маршруттары-биле пассажир аргыштырылганың чарыгдалдары биле аргыштырылганың аразына чаңгыс аай керээни;

пассажир аргыштырылганың чарыгдалдары биле Тыва Республиканың девискээринге хоорайлар аразының доктаамал аргыштырылганың маршруттары-биле пассажир аргыштырылганың боттандырып турар ниити ажылгалдың автомобиль транспорту-биле ажаар-тежээри-биле холбашкан ачы-дузаны чедирерин автовокзал-биле (автостанция-биле) чарар чаңгыс аай керээни.

4. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар В. БАРТЫНА-САДЫ.

2011 чылдың I I кварталының түннели-биле чурттакчыларның кызыгына болгаш чоннуң социал-демографтыг кол-кол бөлүктериниң аайы-биле ниитизи-биле Тыва Республикада амыдырап-чурттаарының эң биче хемчээлин доктаадып тургузарының дугайында

2011 чылдың сентябрь 27 № 554 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың 2001 чылдың июль 9-та "Тыва Республикага амыдырап-чурттаарының эң биче хемчээлиниң дугайында" №1138 Хоойлузунга дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

Тыва Республиканың Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө яамызының болгаш Күрүне статистиказының федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле девискээр органының киригерин барымдаалааш, 2011 чылдың II кварталында ниитизи-биле Тыва Республикага амыдырап-чурттаа-

рының эң биче хемчээлин доктаадып тургузары:

чурттакчы чоннуң кижжи санынга ончотуу — 6435 рубль;
ажыл кылыр аргалыг чурттакчыларга — 6889 рубль;
пенсияларга — 5061 рубль;
бичии уругларга — 6170 рубль.
2. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар.
Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың ноябрь 17-де №5 доктаалыга өскерилгелер кириериниң дугайында

2011 чылдың сентябрь 27 №560 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. 2009 чылдың ноябрь 17-де Тыва Республиканың Чазаның "Тыва Республиканың девискээринге онза байдалдарны болдурбас болгаш чайладыр база өрттүн айыыл чок чоруун хандырап талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның комиссиязының дугайында" №567 доктаалыга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) Тыва Республиканың девискээринге онза байдалдарны болдурбас болгаш чайладыр база өрттүн айыыл чок чоруун хандырап талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның комиссиязының составына: Комиссияның составына кириери: В.М. Бартына-Садыны — Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар, ону комиссия даргазының бирги оралакчызынга томуйлавышаан;

А.М. Адыгбайны — Бойдус ажылгалыга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле эргеле-линиң удуртукчузу (дугуржулга езугаар);

Д.С. Долгарны — Бойдус ажылгалыга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле эргеле-линиң башкарыкчы специализи-эксперти (дугуржулга езугаар);

В.Т. Сириинни — Россия Федерациязының Хамааты камгалал херектериниң, онза байдалдарның болгаш айыыл-халаптарның уржуктарын чайладыр талазы-биле яамызы-

ның Тыва Республика талазы-биле Кол-лелиниң начальнигиниң бирги оралакчы ону комиссияның даргазының оралакчыга, онза байдалдарны болдурбас болгаш чайладыр талазы-биле күрүнениң чангы иштики девискээр системаның хүн эргелеп-башкарылга органының начальниге томуйлавышаан (дугуржулга езугаар);

Комиссияның составында Ш.С. Иргитти, А.М.Потапованы, Э.Д.Байыр-оолду үндүрүр.
2) Тыва Республиканың девискээринге онза байдалдарны болдурбас болгаш чайладырының база өрттүн айыыл чок чоруун хандырап талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның комиссиязының чангы оперативтиг штабтың составына: оперативтиг штабтың составына кириери:

В.М. Бартына-Садыны — Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар, ону комиссия чанында оперативтиг штабтың удуртукчузуга томуйлавышаан;

Д.С. Долгарны — Бойдус ажылгалыга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле эргеле-линиң башкарыкчы специализи-эксперти (дугуржулга езугаар);

оперативтиг штабтың составында Иргитти үндүрүр.

2. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның 2006 чылдың сентябрь 12-де №1088 доктаалыга өскерилгелер кириериниң дугайында

2011 чылдың сентябрь 27 №556 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. 2006 чылдың сентябрь 12-де Тыва Республиканың Чазаның "Күрүнениң академиктиг стипендиязының хемчээлин доктаадып тургузарының болгаш Тыва Республиканың эргезинде турар ортумак болгаш эге профессионал өөредилгениң күрүнениң өөредилге албан черлериниң сургуулдарының болгаш студентилериниң стипендия хандырылганың болгаш материалдыг деткимчениң өске-даа хевирлериниң дугайында" №1088 доктаалыга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) доктаалдың 6 пунктузунда "социал хөгжүлдениң айтырылганының талазы-биле" деп сөстөрни "Чазак Даргазының Канцеляриязының социал политика болгаш" деп сөстөр-биле солуур;

2) Тыва Республиканың эргезинде турар ортумак болгаш эге профессионал өөредилгениң күрүнениң өөредилге албан черлериниң сургуулдарының болгаш студентилериниң стипендия хандырылганың болгаш материалдыг деткимчениң өске-даа хевирлериниң дугайында дүрүмде:

а) I бөлүктө:

адын дараазында эдилге-биле бижири:

"1. Тыва Республиканың эргезинде турар ортумак болгаш эге профессионал өөредилгениң күрүнениң өөредилге албан черлериниң сургуулдарының болгаш студентилериниң стипендия хандырылганың болгаш материалдыг деткимчениң өске-даа хевирлериниң дугайында дүрүмде:

хевирлери";

3 пунктуда "республика бюджетинде сөстөрнү мурнунга "Тыва Республиканың" деп сөстөрнү немээр, "Тыва Республиканың Чазаның" деп сөстөрнү со- "Даргазы" деп сөстү немээр.

4 пунктуда "республика бюджетинде сөстөрнү мурнунга "Тыва Республиканың" деп сөстөрнү немээр;

9 пункту дараазында эдилге-биле бижири:

"9. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының стипендиязын Тыва Республика ортумак профессионал өөредилгениң күрүнениң өөредилге албан черлериниң шылгарангай өөренир сургуулдарына гаш студентилеринге, 2008 чылдың ноябрь 17-де Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Чазаның Даргазының стипендияларының дугайында" №691 доктаалында тодараткан чурум езугаар тыпсыр;

10 пункту дараазында эдилге-биле бижири:

"10. Тыва Республиканың ортумак профессионал өөредилгениң күрүнениң өөредилге албан черлериниң сургуулдарына гаш студентилеринге ат тывыскаан стипендияны Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргыга органы бадылаар болгаш Тыва Республика республика бюджетиниң ач холбогочу күсели-биле ону тургусуру Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргы органының тодараткан хемчээлинге бадылаар.

Республиканың ортумак профес-
соре-директорунун күрүнениң өөре-
директорунун сургуулдарының
студенттеринин материалдыг
системазын сайзырадыр сорулга-
ва Республиканың ортумак про-
фессор-директорунун күрүнениң
албан черлеринин сургуулда-
лаш студенттеринге ат тывыскан
ияларны тус чер бот-башкарылга
зы, юридиктиг черлер болгаш тус-
тургузуп болур. Бо таварылгада
кан стипендияларның хемчээлин,
зырының чурумун болгаш төлээрин
тус чер бот-башкарылга
зы, юридиктиг черлер болгаш тус-

тус кижилер тодарадыр, акшаландырыш-
кынын ону төлээр кылдыр көрдүнген тус-тус
бюджеттериниң азы бюджеттен дашкаар
дөстөрүнүң күсели-биле боттандыраар.”;
б) 11.1 пунктта “Республика бюджет-
динин” деп сөстөрнү мурнунга “Тыва Рес-
публиканың” деп сөстөрнү немээр;
в) 13 пунктуну күжүн чидирген деп санаар;
г) 23 пунктуну күжүн чидирген деп
санаар;
д) 32 пунктта “Тыва Республика” деп
сөстөрнү немээр.
2. Бо доктаалды “Тувинская правда”
болгаш “Шын” солуннарга парлаар.
Тыва Республиканың Чазааның
Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның 2011 чылдың март 2-де №145
доктаалын күжүн чидирген деп санаарының дугайында
2011 чылдың сентябрь 27 №558 Кызыл хоорай

Республиканың Чазааның док-
таалдык болза:
1 чылдың март 2-де Тыва Респуб-
лика Чазааның “Тыва Республиканың
2006 чылдың октябрь 18-те №1218
ынага өскерилгелер кириеринин

дугайында” №145 доктаалын күжүн чидирген
деп санаар.
2. Бо доктаалды “Тувинская правда”
болгаш “Шын” солуннарга парлаар.
Тыва Республиканың Чазааның
Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республикага туризмни сайзырадырының
стратегиязын бадылаарының дугайында
2011 чылдың июль 29 №480 Кызыл хоорай

Республикага туризм инфраструктура-
арымчалыг байдалдарны тургузар
айзырадыр сорулга-биле Тыва Рес-
публика Чазааның доктаадыры болза:
10 чылга чедир Тыва Республикага
сайзырадырының стратегиязын

бадылаар.
2. Бо доктаалды “Тувинская правда”
болгаш “Шын” солуннарга парлаар.
**Тыва Республиканың Чазааның Дарга-
зының бирги оралакчызы Ш. ИРГИТ.**

Республиканың Чазааның 2002 чылдың ноябрь 28-те № 897
доктаалына өскерилгелер кириеринин дугайында
2011 чылдың март 2 № 144 Кызыл хоорай

Республиканың күрүнө өнчү-
н эргелеп-башкарынын хандыраар
биле Тыва Республиканың Чазааның
ыры болза:

ның яамызы-биле” деп сөстөр-биле солуур;
2-ги пунктта “Тыва Республиканың
парлаалга болгаш информация талазы-биле
күрүнө комитеди” деп сөстөрнү “Тыва
Республиканың Чер болгаш өнчү хамаарыл-
галарының яамызы” деп сөстөр-биле солуур;
3-кү пунктуну күжүн чидирген деп санаар.

2. Бо доктаал-биле база амгы хоой-
лужудулгага дүүштүр Тыва Республиканың
Чер болгаш өнчү хамаарылгаларының
яамызы “Шын”, “Тувинская правда”, “Эне
сөзү” база “Тыва Республика” солуннарның
редакцияларының тургузукчу докумен-
тилерин ажилдап кылырының хемчеглерин
алыр.

2. Бо доктаалды “Тувинская правда”
болгаш “Шын” солуннарга парлаар.
**Тыва Республиканың Чазааның Дарга-
зының бирги оралакчызы Ш. ИРГИТ.**

2. Бо доктаалды “Тувинская правда”
болгаш “Шын” солуннарга парлаар.
**Тыва Республиканың Чазааның Дарга-
зының бирги оралакчызы Ш. ИРГИТ.**

Тыва Республиканың девискээринде чер участоктарына
маарыштыр кадастр ажилдарының эң үстүкү хемчээлдиг
өртектөрүнүн дугайында
2011 чылдың январь 24 № 30 Кызыл хоорай

2011 чылдың июнь 30-де “Шимчевес өнчү-
н объектилеринге хамаатыларның
ин бөдүүн чурум-биле кылдырты-
тырыгларының талазы-биле Россия
диязының чамдык хоойлужудулга
ынага өскерилгелерни кириеринин
да” № 93-ФЗ федералдык хоойлу-
лунге дүүштүр Тыва Республиканың
доктаадыры болза:

2. Тыва Республиканың Чазааның 2006
чылдың декабрь 29-та “Тыва Республикада
хууда дузалал, огород, сад ажил-агынын
тударына, хууда гараж азы чуртталга ту-
дуун тударына көрдүнген чер участок-
тарына хамаарыштыр территориалдык чер
тургузуун тургузар талазы-биле ажилдар-
ның эң үстүкү хемчээлдиг өртектөрүнүн
дугайында” № 1472 доктаалын күжүн
чидирген деп санаар.

3. Бо доктаалды “Тувинская правда”
болгаш “Шын” солуннарга парлаар.
4. Бо доктаал албан-езузу-биле парлаан
соонда, 10 хонук эрткенде, күш кирер.
5. Бо доктаалдың күүселдезинин
хыналдазын Тыва Республиканың тарифтер
талазы-биле албанга дагзыр.
**Тыва Республиканың Чазааның Дар-
газы Ш. КАРА-ООЛ.**

3. Бо доктаалды “Тувинская правда”
болгаш “Шын” солуннарга парлаар.
4. Бо доктаал албан-езузу-биле парлаан
соонда, 10 хонук эрткенде, күш кирер.
5. Бо доктаалдың күүселдезинин
хыналдазын Тыва Республиканың тарифтер
талазы-биле албанга дагзыр.
**Тыва Республиканың Чазааның Дар-
газы Ш. КАРА-ООЛ.**

Тыва Республиканың Үлетпүр болгаш энергетика яамызының
коллегия составын бадылаарының дугайында
2011 чылдың март 4 № 159 Кызыл хоорай.

2011 чылдың декабрь 31-де “Тыва
Республиканың Чазааның дугайында” № 95
Тыва Республиканың Конституция
зунун 12 чүүлүнүн 7-ги кезээнге
Тыва Республиканың Чазааның
ыры болза:
Тыва Республиканың Үлетпүр болгаш
ика яамызының киригени коллегия
н бадылаар.
Тыва Республиканың Чазааның 2007

чылдың август 11-де
“Тыва Республиканың Үлетпүр болгаш
энергетика яамызының коллегия составын
бадылаарының дугайында” № 815 доктаалын
күжүн чидирген деп санаар.
3. Бо доктаалды “Тувинская правда”
болгаш “Шын” солуннарга парлаар.
**Тыва Республиканың Чазааның Дарга-
зының бирги оралакчызы Ш. ИРГИТ.**

Тыва Республиканың Чазааның 2011 чылдың март 4-те
№ 159 доктаалы-биле бадылаан

**Тыва Республиканың Үлетпүр болгаш энергетика яамызының чылыг-
энергетика комплекзинин бүдүрүлгелеринин талазы-биле коллегияның**
СОСТАВЫ

К.Б. Сагаан-оол — Тыва Республиканың
үлетпүр болгаш энергетика сайыды, даргазы;
Р.В. Кажин-оол — Тыва Республиканың
үлетпүр болгаш энергетика сайыдының
бирги оралакчызы, даргазының оралакчызы;
И.А. Анан-оол — Тыва Республиканың
“Пассажирлер сөөртүлгези” күрүнениң
унитарлыг бүдүрүлгезинин директорунун
хүлээлгезин күүседип турар;
С.В. Бахар — “Тываның энергетика ком-
паниязы” күрүнениң унитарлыг бүдүрүлге-
зинин директору;
В.А. Бочаров — Тыва Республиканың
“Кызыл-чылыг” күрүнениң унитарлыг бүдү-
рүлгезинин директору;
А.М. Бушуев — “Тываэнергосбыт” ажык
акционерлиг ниитилелдин чингине директору
(чөпшээржилге-биле);
В.М. Иванченко — “Тывагаз” ажык акцио-
нерлиг ниитилелдин чингине директорунун
бирги оралакчызы (чөпшээржилге-биле);
Е.В. Каратаева — Тыва Республиканың
тарифтер талазы-биле албанын удур-
тукчу;
Н.И. Кудрявцев — “Тожунуң дизельдиг чы-
рык станциязы” муниципалдыг унитарлыг бү-
дүрүлгенин директору (чөпшээржилге-биле);
Е.Б. Куулар — Тыва Республиканың “Хо-
ву-Аксы-чылыг” күрүнениң унитарлыг бүдү-
рүлгезинин директорунун хүлээлгезин
күүседип турар;
В.Д. Мунзук — “Тере-Хөл кожуунун
чуртталга-коммунал ажил-агы” муницип-
палдыг унитарлыг бүдүрүлгенин начальниги
(чөпшээржилге-биле);
С.Б. Надыл — Тыва Республиканың Саң-
хөө яамызының бюджет политиказы талазы-
биле департаментинин начальниги;
С.Ч. Ондар — Тыва Республиканың Дээди
Хуралының (парламентинин) энергетика
болгаш тудуг хөгжүлдизинин талазы-биле
комитеттин даргазы;

Тыва Республиканың Чазааның 2011 чылдың март 4-те
№ 159 доктаалы-биле бадылаан

**Тыва Республиканың Үлетпүр болгаш энергетика яамызының чылыг-
энергетика комплекзинин бүдүрүлгелеринин талазы-биле коллегияның**
СОСТАВЫ

К.Б. Сагаан-оол — Тыва Республиканың
үлетпүр болгаш энергетика сайыды, дар-
газы;
В.С. Шульгин — Тыва Республиканың
үлетпүр болгаш энергетика сайыдының
оралакчызы, даргазының оралакчызы;
А.В. Брокерт — “Енисей үлетпүр компа-
ниязы” хаагы акционерлиг ниитилелдин
Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагырга
органнары-биле ажил-чорудулга талазы-
биле директору (чөпшээржилге-биле);
М.Б. Дагба — улусчу уран ус-тывыш база
суй белектеринин “Суй-Белек” күрүнениң
эксперименталдыг унитарлыг бүдүрүлгенин
директору (чөпшээржилге-биле);
Л.М. Джевало — “Кызылдың өөредилге-
бүдүрүлгелиг бүдүрүлгези” кызыгаарлат-
тынган харысалгалыг ниитилелдин чингине
директору (чөпшээржилге-биле);
М.М. Макаев — “Тыва даг-дүгү” кызы-
гаарлаттынган харысалгалыг ниитилелдин
директору (чөпшээржилге-биле);
Б.Н. Монгуш — Тыва Республиканың “Өг”
күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинин
директору;
О.М. Моуров — “Тыва” алдын-тывыш
артели” кызыгаарлаттынган харысалгалыг
ниитилелдин чингине директору (чөпшээр-
жилге-биле);

режилге-биле);
А.А. Неволин — “Тыва” алдын-тывыш ар-
тели” кызыгаарлаттынган харысалгалыг
ниитилелдин даргазы (чөпшээржилге-биле);
Н.Ю. Петров — “Восток” кызыгаар-
латтынган харысалгалыг ниитилелдин кол-
геологу (чөпшээржилге-биле);
А.А. Саложников — “ТТ ыяш ажил-агы
фирмазы” кызыгаарлаттынган харысалгалы-
лыг ниитилелдин директору (чөпшээржилге-
биле);
А.Д. Сарыглар — “Тыва-мебель” кызы-
гаарлаттынган харысалгалыг ниитилелдин
директору (чөпшээржилге-биле);
М.К. Соян — Россияның эртемнер акаде-
миязының Сибирь салбырында бойдус кур-
лавырларын комплекстиг шингээдиринин
Тыва институтунун улуг эртем ажилдакчызы
(чөпшээржилге-биле);
В.Р. Халтаев — “Тардан Голд” кызы-
гаарлаттынган харысалгалыг ниитилелдин
чингине директору;
Т.О. Чыдым — Тыва Республиканың саң-
хөө сайыдының оралакчызы;
И.А. Шумков — “Тываның даг-руда ком-
паниязы” кызыгаарлаттынган харысалгалы-
лыг ниитилелдин чингине директору (чөп-
шээржилге-биле).

2010 чылда Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуларның
ортузунга эң-не эки чаагайжыттынган девискээр дээш эрткен
республика конкурзун түңнээн протоколду бадылаарының
дугайында

2011 чылдың июль 29 № 482 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның 2008
чылдың июнь 16-да бадылааны № 373
доктаалы-биле, Тыва Республиканың
муниципалдыг тургузулар ортузунга эң-не
эки чаагайжыттынган девискээр дээш
республика конкурзунун дугайында
чурумун 3.4 пунктунга үндээлээш, Тыва
Республиканың Чазааның доктаадыры
болза:

тургузуларының ортузунга эң-не эки
чаагайжыттынган девискээр дээш республика
конкурзунун киригени түңнел протоколун
бадылаар.

2. Бо доктаалды “Тувинская правда”
болгаш “Шын” солуннарга парлаар.
Тыва Республиканың Чазааның бирги
оралакчызының хүлээлгезин күүседип
турар В. БАРТЫНА-САДЫ.

1. Тыва Республиканың муниципалдыг

ЭРГЕ-БАЙДАЛЫ БЕДЭЭН

Октябрьның 1-де В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының 75-ки юбилейлиг чылының хагдынганынга тураскааткан байырлыг кезээ болуп эрткен.

«Боду театрлыг болурун, аңаа чоргаарланырын кайы-даа чон, кандыг-даа дылдыг улус күзеп чоруур» деп, улуг орус чогаалчы А.Н. Островскийниң чугалааны дег, тыва чон база театрлыг болурун күзеп чораан. Тываларның ол күзели 1936 чылда боттанган. Эгезинде ол театр-студия турган. Туристунган үнүнден бээр ол культураның улуг төвү апарган. 1941 чылда театр-студия хөгжүм-ши театры апарган. 1977 чылда хөгжүм-ши театры найысылал Кызылдың төвүнде амгы улуг чараш, ужуп үнүп орав куу кушка дөмей оран-савазынча кирген. Оон бээр театрывыс республика-выстың езулук чоргааралы апар-ган. Аңаа Россиянык болгаш даш-тыкы чурттарның алдаржаан кол-лективтери, ат-сураглыг артистери аалдал кээп, тыва көрүкчүнү өөр-түп, хей-аът кирип турар. Театр-ның артистери делегей чергелиг болгаш россияжи театр конкурс-тарынга доктаамал кирип, тил-лекчи болуп, лауреат, дипломант аттарга чедип турар апарганын-га кичал чоргаарланмас боор.

Каас-чараш кылдыр дерзэн сценаже башкарыкчылар Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оолду чалапты. Юбилейлиг 75-ки сезонун хагдынып турары-биле хөгжүм-шии театрының артистеринге, бүгү ажилдакчыларынга база көрүкчүлерге изиг байыр чедирбишаан, Шолбан Валерьевич тыва театрының төөгүзүнүн, ооң тургустунганынын дугайында, ат-сураа алдаржаан театр үндөзилекчилери артистеривис дугайында чылыг сактыышкыны кылды.

— Бөгүн театрың 75-ки юбилейлиг сезонун байырлыгы-биле хаап тура, ооң үндөзилекчилерин сагынмас аргавыс чок. Кайгамчык шиңи чогаалдарын чоңунуң эртинези кылдыр арттырып каан драматургуvus, РСФСР-ниң алдарлыгы, Тываның Улустан артизи Виктор Шогжапович Көк-оолду адын театрыыс төлөптин-биле эдилеп турар. Тыва театрың үндөзилекчилери — тыва театрың баштайгы директору, Оскар шаңналының лауреады, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң Улустан артизи Максим Мунзук база РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң Улустан артизи Кара-кыс Мунзуктарның үлүг-хуузу үнөлөп четтимес. Олар тыва аас чогаалын чыып, солун номнарны салгалдарынга арттырып каан. Оон аңгыда бүгү Тываның чоргааралы, цирк бөлүүнүн удуртукчузу ССРЭ-ниң Улустан артизи Владимир Оскал-оолду, кайгамчык ыраажы артизиви Николай Өлзей-оолду, ийи аңгы үнге тааланчыг кылдыр ырлажыр ынак артистеривис Хүргүлек Конгар биле Екатерина Кенденбильди, кайгамчыктыг хөгжүм чогаалдарын чогаадып каан ССРЭ-ниң Улустан артизи Алексей Чыргал-оолду, көрүкчүлерниң кара бээрин кадыр каттыртыр Владимир Монгалъбинни, караан шийип алгаш, баянын тааланчыг ойнаар Александр Лаптаңны, көрүкчүлерниң сагыш-сеткилинге утундурбас рольдарны ойнап каан ынак артизиви Борис Бады-Сагаанны бөгүн улуг хүндүткел-биле сактып, оларга мөгеер ужурлуг бис. Тыва театрың бурунгаар хөгжүлдөзинге улуг үлүг-хуузун кириген, оон баштайгы базымнарын изеп, бут кырынга турарынга канчаар-даа аажок көскү рольду ойнаан тыва

артистерниц ССРЭ-ден келген башкылары — режиссер-педагог И.Я. Исполневити, балетмейстер А.В. Шатинни, композитор А.Н. Аксеновту, чурукчу Н.К. Рушевити, баштайгы балеринавыс Н.Д. Ажыкмааны болгаш өскелерни-даа бөгүн хүндүткел-биле адап сактылыңар.

Театр үндэсизлэхчилеринин эгелеп каан ажил-хөрсүн бөгүн салым-чаяанын артистеривис уламчылал турар. Тыва театр Россияда бидингир театрларның бирээзи апарган. Ам бо хүнде театрда 183 киж ижилдал турар. Москванын, Ленинградтын—Санкт-Петербургтун, Ярославль-дын, Улан-Удэнин театр талазы-биле дээди өөредилге черлеринин доозукчулары бистин театрда ажилдал турар. Оларын аразын-да Россияның болгаш Тыванын

Улустун артизи Ляндуп Солун-оолду, Тываның Улустун артизи Дыртык Монгушту, Тыва Республиканың Улустун артизи Анна Ширин-оолду, Тыва Республиканың алдарлыг артизи Дадар Намчылды сценаже чалап, байыр чедирерин чөпшээрел көрүңер — дээш, Шолбан Валерьевич хоочуннар-нын холун тудуп байыр чедиргеш, боодал чечектерни сөңнөп, моон сонгаар-даа быжыг кадыкшылды, когаады кчы чедишкннерни күззэн.

Байырлалда, барып-барып 75-
ки юбилейлиг сезонну хаап турда,
шаңнал-мактал арбын болуру
чугаажок. Ынчангаш артистер-даа,

көрүкчүлөр-даа ону четтикпейн
манал орган боор. Шынап-ла,
Шолбан Валерьевич эң-не өөрүн-
чүг медээни дыңнатты. Тыва Рес-
публиканың В.Көк-оол аттыг хөг-
жүм-шии театрынга «Национал»
эрге-байдалды тыыскан! Көрүк-
чүлөр-даа, артистер-даа ол ме-
дээни алгы-кышкы, шимээн-дааш-
тыг адыш часкаашкыннары-биле
уткуду. Ынчангаш бөгүндөн эгел-
еп бистиң театры «Тыва Рес-
публиканың В.Көк-оол аттыг
национал хөгжүм-шии театры»
күрүне албан чери деп адаар
апарганы ол-дур. Ол кончуг улуг
четдишкин-дир. Театрыбыс бүгү
талазы-биле улуг деткимчени
алыр эргелиг болганы ол; мате-
риал-техниктиг баазазындан эге-
лээш, артистерниң акша-шалы-
ңынга чедир өзүлделер болуру
чугаажок.

Шаңналдар ооң-биле доозулбаан, а уламчылаан: РФ-тиң Культура яамызының хүндүлел бижин театрның дааранылга цегинин ажилдакчызы Нина Назаровага, Тыва Республиканың Чазааның Дагказының хүндүлел бижин буттофор цегинин ажилдакчызы Клавдия Бирлейге тывыскан. «Тыва Республиканың алдарлыг артизи» хүндүлүг атты Елизавета Монгушка (Москваның Щукин аттыг театр училищезиниң 1978 чылда доозукчузу) тывыскан. «Тыва Республиканың уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Галина Канчырооловага (грим, дежурный-эртирилге албаны) тывыскан. Галтига Константиновна шаанда Олег Намдараа артист Ленинниң ролюн ойнап турда, аңаа Ленинниң паригин кылып берип, гримнээн мастер-дир. Ол талазы-биле Москвага ол курстарга өөредилгени тус кынчан эрткеш келген турган.

Улуг Тиилелгениң 65 чылынга тураскааткан хөгжүм-шии театрының «Кызыл-Коъш» деп оюн-

көргүзүү дээш, «Ада-чурттуу Улуг дайынынга тиилелгениң 65 чылы» юбилейлиг медаль-биле ТР-ниң Улуустун артизи, режиссер Алексей Орожак, ТР-ниң алдарлыг артизи Леонид Каң-оол, ТР-ниң Улуустун чурукчузу Начын Шалык, РФ-тин алдарлыг чурукчузу Валерий Шульга олар шаңнаткан. Тыва Республиканың Чазааның Даргазындан өөрүп четтиришкинниң бижини аныяк артист Мерген Хомушку база Татьяна Салчак (дежурный-эрттирилге албаны) олар алган.

Юбилейлиг сезоннуң хагдынышынынга тураскааткан байырлал кежээзинде коллективке

база бир улуг өөрүшкү — Тыва Республиканың Чазза, Тыва Республиканың Культура яамызы театрга «УАЗ» автомашина — микроавтобусту (сертификат) белекке бергени. Ол солун медээни театр коллективи, оларның мөгөйкчилери, көрүкчүлөр, демниг адыш часкаашкыннары-биле уткуп өөрдү.

Байырлыг кезээде 75-ки сезонун хаап турар театр коллек-

тивинге Тыва Республиканың алдарлыг артизи, Тываның комсомол болгаш күрүне шаңналының лауреады, Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кижигүнү Галина Максимова Мунзук байыр чедирип сөс алган.

— Байырлал-биле, эргим чо-
нум, төрөөн театрым! Бөгүн тыва
театрның төөгүзүндө база бир
уттундурбас болуушкун болуп ту-
рар-дыр. Юбилейлиг 75-ки сезонун
театрвыыс хаап, чаа 76-гы сезонун
ажыдып турар. Ол дээрге көрүк-
чүлөр-биле чаа-чаа ужуражылга-
лар, чаа-чаа рольдар, чаа чо-
гаадыкчы ажил-херектер-дир. Бис

театры|выска дыка ынак б
сеткиливис ханызындан ч
ланып чоруур бис.

Бөгүн — Улуг назылы
ну. Ынчангаш театрывыст
чун артистеринге — бөгүн
пыр байырлал. Эргим
нарывыс, силерге ам-д
чогаадыкчы чедишкын
быжыг кадыкшылды, ө
нерге аас-кежикти күзеп
—дээш, Галина Максимов
тиң Федералдыг Хуралын
дерация Чөвүлелинің Дар
база РФ-тиң Театр ажал
ларының эвилелинин д
А.Калягиннің тыва театр
лективинге байыр чедири
нерин номчаан. Зал дин
адыш каскаашкыннары-б
лээп алды.

Көрүкчүлөрдүн четтик-
нааны, ынак артисттеринин
лейлиги концерти-даа эгелээ-
деп алдын-мөңгүнөп чай-
дег, каас-чараш саны б-
бедидир аскан сценаже к-
салым-чаяанныг артист-
үнүп, көрүкчүлөрни өөрт-
леди. Юбилейлиги концерте-
чүлөрдүн улуг сонуургалын
алган шиилерден үзүн-
танчы, ыры-шоор, оюн-
көргүзүглер кирген болд-
турлуг шериг баштынаа-
бедей (ТР-ниң алдарлыг
Сайдаш Монгуш), Куплет-
ниң алдарлыг артизи Оле-
делегейде ады-сураа алга-
хаан (ТР-ниң Улустун артиз-
сандр Салчак) оларны бая-
магадап көрдүвүс. Көрү-
ниң ынак артистери — Р-
дарлыг артизи Анзат Куул-
ниң алдарлыг артизи На-
Наксыл оларның оюнун (Т-
оол. «Аңгыр-оолдун тоо-
«Үңгүр иштинде»), ыраа-
Эльвира Докулак, Станисла-
(«Евгений Онегин» Три-
ариязы), Чечек Монгуш
Пиаф, **чурукта**) оларны бая-
дыннаар аас-кежиктиг бол-

Светлана ДАЧЫН
Чингис СААЯНЫҢ
тырган чуруктары.

ТЫВА ДЫЛ: амгы байдалы, айтырыглары, келир үези

Тывалар национал дылын билир бе база ажыглап турар бе? Ады кайда, кандыг деңгелде ажыглап турарын канчаар дээрл? Тыва чон тыва дылды төрөөн дилымыс деп санап турар оларга ол кандыг ужур-уткалыг? Чонну тыва дылга аайышкан кандыг айтырыглар дүңгүредип турары база оларны илтирлээр дизе, чүнү канчаар ужурлугу? Салдынган айтырыгларга харыяларны бистиң Шулуу Чыргал-оолович Саттың дөңгөсү тураскааткан ажылымыстан билип ап болур силер. Да 2010 чылдың март айда Кызыл хоорайның чурттакчыларына ТГПИ-ниң социология секторунун чорутканы айты-харызының түңнелдери бердинген. Кудумчу айтырыг-ызының методу-биле 302 кижиге айтырыглар салдынган. Оларның иштинде 44% — эр улус, 56% — херээженнер, 16 хардан 29 га чедир аныяктар — 44,4 %, 30-ден 40 хар чедир назылыг — 29,1%, 45-59 хар аразында хамаатылар — 18,5%, 60 хардан улуг назылыглар — 7,9%. Социал-шинчилел ажылы кижиге солун болгаш ажыктыг болур дээрзинге идегеп тур мен.

Дылдың оруу

Дыл түрк дылдарга хамааржыр, 4 лиг: төп (ниити национал чугаа), литературлуг дылдың таваанда аарыын, тожу болгаш мурнуу-чөөн. Равитке үндезилеттинген национал ругустунмаанда, 1930 чылга чедир ол бижики ажыглап турган. 1941 эске-даа национал республикалар тыва бижики кирилл бижимелче

нал бижики хүлээп алганы тыва дыл, күрүнениң болгаш культу-гүлдезинге канчаар-даа аажок ий берген. Чурттакчы чоннун бижики билбес чорукту узуткаар үй чоруп, уругларның массалыг эзи эгелзэн, төрзэн дыл кырынга ген номнар доктаамал үнүп, лите-дүрүлгезиниң ажылы шалкынчаан. Аарың төрзэн бижиин шын сет-сонуургал-биле өөренир күзел-улуру сайзыралының кол дөзү. Тывага эртем-шинчилел экспеди-дуртуп турган профессор Л.Д. По-ниң бижики турары ону херечилеп Ажар мен Чөөн-Хемчиктин Ак-урунга чорумда, араттар бижики алыр дээш мени удутпас, олуртпас ртен эрте чүгле хүн үнүп кээрге-өөреникчим майгынымче кирип он шаа араттар А, Б, И дээш, эске үжүктөрү доктаадып, майгын р кылаштажып туруп бээр. Чүгле л четтигер сен, оларның үжүг-туткулап алган бистерден даалга дээш маңажып оларын көрүп благагы дөртөн хире харлыг хе-кижиниң инек сагбышаан, ыяш чанынга үжүгеллиниң арнын ажда-ган «Абам» (авам), «поом» (боом) он-даа өске сөстөрү катаптап мени кайгаткан». 1930 чылдарда ж чорукту узуткаарына солуннар р рольду ойнаан дээрзин демдег-ар.

Т үеде амыдыралдың тодаргай ынга тыва дылды ажыглаары ылыг турган. 1967-1968 чылдарның дериниң көргүзүлгери-биле алыр-дыл хөй кезинде өг-бүлө иштинге, нүн амыдыралына ажылаттынып чылдарның төнчүзүнде, 1990 чыл-этегинде солуннарга этно-дылга эдилекчилериниң багай хамаа-г апарганының дугайында сайга-р үнүп эгелзэн. 1990 чылдың де-«Тыва АССР-ниң дылдарының да» хоойлузу-биле тыва дыл ылы апарган.

Чылдарның эгезинде республикага л-регионалдык компонентилер турда, национал школаларны н. Оларга төрзэн дыл — 1-ден 6 чедир өөрөдиге дылы, 1-ден 11 чедир өөренир эртем кичээли

ыл дугайында эге билиглер

Бижикиң 1930 чылда тургустун-истиң айтырывыска харыялаан-чүгле чарты бижики болган. Ын-а хөй кижиге тыва дыл дугайында ес билигил: 88,2%-зу — оон түрк а хамааржырын, 88,4%-зу тыва те 36 үжүк барын билер болган. Он кижиге бүрүзү тыва дылды моол а хамаарыштырган. Тос дугаар рүзү тыва дылда каш үжүк барын болган. Эң-не шын харыяларны

аныяктар (91,7%) болгаш 45 хардан өрү хар-назынныг хамаатылар берген. Аныяк-тарның билииниң деңгелиниң бедиин оларның чоокта чаа тыва дылды өөренип турганы-биле тайылбырлап болур.

1990 чылдан бээр тыва дыл күрүне дылы турбуже, айтырыгга харыялааннарның чарты ол дугайын билбес болган. Оларның 4,4%-зу айтырыгга харыя берип шыдаваан, 47%-зу шын харыялаан (хөй кезин дээди эртемниг кижилер).

Тыва дылды билири негетинип турар бе?

Кызылдың чурттакчы чонунун чарты хүн бүрүде амыдыралында орус-даа, тыва-даа дылдарны ажыглап турары ийи дылды деңге ажыглаар чоруктуң непереп тура-рының дугайында чугаалап турар. Ийи дыл-ды холуп чугаалаарына аныяктар (53%) болгаш 30-44 хар-назынның төлээлери (56%) туралыг.

Бо шинчилелдер Кызылдың чурттакчы-лары төрзэн дылын «уттупкан» деп непе-реңгей бодалдарны буруу шаварын чөп-шээрер турар. Айтырыг-харыяның киржик-чилериниң 35,9%-зу колдуунда чугаазынга тыва дылды ажыглап турарын демдеглзэн. Оларның хөй нуруузу ийи дылды база колдуунда тыва дылды (89,8%) ажыглап турар.

Айтырыг-харыяга киришкен кижилер-ниң 4,7%-зу — чүгле орус дылга, 6,6%-зу тыва, орус дылга, ыналза-даа хөй кезинде орус дылга чугаалаар болган, колдуунда ыңдыг харыяларны элээди болгаш аныяк үезин совет үеде эрттирген (45-60 хар — 12,7%, 60 хардан өрү назылыг — 12,5%) хамаатылар берген. Оон-биле холбаштыр ажылывыстың бир киржикчинин күзели мындыг: «Тыва дылга хамаарыштыр сур-таал ажылдарын идепкейлиг чорудары чугула. Хөй кижиге тыва дылды билири модада эвес ышкаш сагындырып турар болгай. А харын-даа шуптувус төрзэн дылын билири модада деп санап эгелээр болзувусса, ыңчан эки түңнелдиг болур бис». Бо күзел тыва дылдың база бир шийтирлээри негетинип турар айтырыын көдүрүп турар. Аныяктар аразында төрзэн дылдың ат-алдары бадып, а харын-даа ол дылга чугаалажыры актуалдыг эвес апар чыдар.

Тыва дылды кайы адырларда ажыглап турарыл?

1960 чылдарның төнчүзүнде тывалар төрзэн дылына хөй кезинде өг-бүлөзине чугаалажып турган. Бөгүн база ыңдыг хе-вирлиг чорукту көрүп тур бис. Респонденти-лерниң (айтырыгларымыска харыялаан кижилерниң) 77%-зу тывалап өг-бүлөзине чугаалажып турарын демдеглзэн. Ыналза-даа өг-бүлө — тыва дылды ажыглаар чаң-гыс адыр эвес. Эш-өөр, төрелдер аразында (68,2%), ажыл үезинде (39,2%), өөрө-дилгеде (17,7%) база эвээш-биче-даа болза, ажыглап турар.

Айтырыгларга харыя бергеннерниң (эртем-билинге хамаарылга чокка) 72,2%-зу тыва дылдың ажыггалының деңгелин шүгүмчүлөп көргөн. Олар дылга хамаа-рыштыр ханы билигил болуксаар күзелин илереткеннер. Чүгле 13,6% кызылчылар тыва дылдың эки эдилекчилери бис деп санаан. Бо сан-чурагайдан чон аразында бурунгаар үзел-бодалды, ол ышкаш дүвү-ренчиг байдалды база көрүп болур. Бир талазында, чугаа тыва дылды хандыр өөренип алыксаан күзел-чүткүл дугайында чоруп турар: оон литературлуг хевирин

өөренири, чаа-чаа сөстөрү немей билип ап, чугаазынга ажыглаары болгаш оон-даа өске. Эске талазында, дылды өөренип алырын каш дакпыр илереткен күзелдер дылды эдилээриниң болгаш өөрөдириниң шынарының айтырыын база көдүрүп кээр. Эске аймак-сөөк чоннар төлээлери база тыва дылды билер болза эки дээр күзелдер база солун: «Орус улуска база тыва дылды өөрөдир херек», «Тывада хөй нация чоннар чурттап турар. Оларның төлээлери тыва дылды билери күзеничиг». Күзелдериниң санал хевирлиг болуп турарын демдегеп каал.

Ужур-утказы

Дылдың билиглерин өөренири (ханы-ладыр), оон кижиге кандыг ужур-утка көр-гүзүп турарында хамааржыр. Кызылчы-ларның үштүн ийизинден хөй кезин тыва дыл, бижики тыва культураның эге дөзү деп харыялааннар (70,2%). А 69,2%-зу дылды национал бот-медерел болгаш ментали-те-дистин чарылбас кезин деп санаан. Анкетада бир хамааты мынчаар демдег-лзэн: «Чон чүгле дылын билер тургаш, чон болур».

Тыва дылды билири тываларның этниктиг кол ылгавыр демдээ болур. Айтыртканнарның 92%-зу тывалар төрзэн дылын билген турар ужурлуг деп санаан. Ындыг бодалды колдуунда көдз черлерге төрүттүнген улус чугаалап турар. Хоорай-ның чурттакчылары хөй кезинде тыва дылды билири «албан эвес» деп харыя берген.

94,4% киржикчилер төрзэн дылды билири эргежок чугула деп бодалдыг: «Мен Тывага төрүттүнген мен, мен тыва мен, төрзэн дылым билер мен база бодумга чоргаарларын мен», «Кым тыва дылын билбесил, тыва эвес кижиге-дир. Мен — тыва мен», «Мен тыва мен, мээң төрзэн черим Тыва, тыва — дылымны билер ужурлуг мен». «Мен бодаарымга, бодун хүндүлээр кижиге бүрүзү бодунун төөгүзүн, төрзэн дылын, чер-чуртунун төөгүзүн билер ужурлуг» дээр харыяда тыва дылды билири — хамааты эрге-хүлээлге күсүлдези-биле бир демей кылдыр кирип турар.

Анкетага киришкеннерниң 40%-зу дылды хүн бүрүде кижилерниң аразында харылзажыр чепсээ кылдыр көрүп турар, 2%-зу ук айтырыгга харыялаарына бергедежи берген. Ол чүүл кызылчыларның хөй-ниити үзел-бодалына тыва дыл темазының бедик ужур-уткалыгының дугайында чугаалап турар.

Ада-иелерниң туружу болгаш школаның ролу

Уругларның дылды шилип алырынга улуг рольду ада-иелер ойнап турар. Уруглар долгандыр турар кижилер-биле баштайгы аас-чугаага харылзажылганы өг-бүлөзине эгелээр. Ада-иелер уруглары-биле аразында төрзэн дылына чугаалажып тура, төрзэн дылынның билиглерин дам-чыдар. Кызылчыларның 90%-зу оларның уруглары төрзэн дылын билерин күззэн. «Чок, ону өөрөдирин күзевес мен», «ол ужур-утка бербейн турар» — деп харыялар — 8,3%.

Ада-иелер болгаш башкылар тыва дыл, литератураны школага өөрөдир чугула деп санаан. Хөй кижиниң бодалы-биле, ол ки-чээлдерни эге (84%), ортумак класстарга (78%) албан өөрөдир болза эки. Ада-иелер школага оларның уругларына Тываның төөгүзүн (90%), тыва дыл, чогаалды (78%), Тываның географиязын (54%) өөрөдир, өөрөтпезин шилир-даа апарза, ол ки-чээлдерге ажы-төлүн албан киер күзелин илереткен. Ада-иелерниң хөй-кезин төрзэн дылын, төрзэн чериниң төөгүзүн, географиязын билери национал культураның сайзыралына, чоннун чаагай чаңчылдарын, дылын камгалап арттарынага улуг рольдуг (88%), тускай чаңчылдарны, билиглерни бээр (34%) деп чугаалап турар. Оларның 70%-зу школага тыва дылды өөрөтпейн барза, аңаа удур чорудуп болур шийтирлиг базымнарындан бээр чугаалаан.

Айтырыглары

Чонну тыва дылга хамаарышкан хөй-ле айтырыглар дүвүредип турар, оларның хөй кезин — чоннун тыва дылга орус болгаш оон-даа өске дылдарның сөстөрүн холуп чугаалаар апарганы (61,3%). Ону улустун хүн бүрүде ажыглаар чугаазындан, амгы үениң тыва ырыларында-даа бадыткап болур. Анкеталарда бижики турары-биле ыңдыг частырыгларны албан, хөй-ниити ажылдакчылары, журналистер бо-ла кылыттар.

Оон аңгыда массалыг информация

чепсектеринге литературлуг дылдың сагылгазын хажыда бээр таварылгаларны база айыткан.

База бир кол айтырыг — тыва дылда чечен чогаал номчуп турарларның эвээ-жээни. Оон чылдагааны — тыва дыл кырында номнар үндүрүлгезиниң эвээжэ-нинде. Оон-биле холбаштыр мындыг күзелдер илерзэн: «Тыва дыл сайзырап, тыва литература хөй үндүрүлгели болзун», «Тыва дыл кырынга хөй солун номнарны үндүрер херек. Өөрөдир черлеринге тыва дылга хөй лекция, семинарларны чорудар, «Тыва дыл хүнү» дээр чижектиг хемчег-лерни доктаамал эрттирери күзеничиг». Киржикчилерниң үшкү кээз тыва дылды массалыг информация чепсектеринде эвээш ажыглап турарына хомудалын илереткен.

Дылдың күрүне эрге-байдалын езугаар ону албан-хаар, херек эмгелээр ажылдар чорударына бүрүн ажыглап болур. Ыналза-даа тыва дыл чон ортузунда неперепей-даа бол, албан-херек эмгелээр ажыл чорудуунда чедимчелиг ажылат-тынмайн турар дээрзин тодараттыыс.

Айтырыгларны

шиитпирлээриниң оруу

Айтырыгларымыс улустун сонуургалын оттурупкан, олар сагыш-сеткилинден күзел-дерин илередип, чонунга кыйгырыг салып турган дээрзин демдегеп тур бис. Ын-чангаш тыва дылга хамаарышкан айты-рыгларны шийтирлээринге болгаш ону сайзырадырынга таарымчалыг байдал бар. Тывада, Россияда ышкаш, сөөлгү чылдар дургузунда бир-ле тодаргай айты-рыгны шийтирлээри-биле аңаа тураскаат-тыг чылды чарлап эрттирери чаңчылчый берген (Чижээлээр: Игил чылы, Туризм чылы дээш, оон-даа өске). Кудумчу айтырыг-харыязының үезинде хөй кижиге «Тыва дыл чылын» эрттирер күзелин илереткен.

Чон аразында культура хемчеглерин доктаамал тыва дылга эрттирери, эртем ажылдарына, чижээлээр, тыва дылдың кожууннарда байдалына хамаарыштыр шинчилелдерге деткимче көргүзери чугула деп бодалдар неперепей болган. Оон аңгыда тыва дылга семинарлар, өөрөдир хемчеглерин чаңгыс эвес удаа чорудар, массалыг информация чепсектеринге тыва дылдың төөгүзүн болгаш айтырыгларын чырыдарын саналдааннар хөй болган.

Тыва дылды чон ортузунда непереп-гейжидеринге, оон ат-алдарын көдүреринге болгаш ону күзелдиг улуска (бир дугаа-рында аныяктарга) өөрөдиринге таарым-чалыг байдалды тургузуп бээрине улуг кичээлге салыр болза эки. Аныяктар аразында тыва дылга шуулганнарны эрттирер, Интернет четкилеринге сайты-ларны, электроннуг журналдарны ажыдары чугула.

Келир үези

Күрүне эрге-байдалының болгаш деткимче системазының ачызында тыва дыл республикада бодунун туружун ээлеви-шаан. Оон кол курлавыры болгаш кадага-латтынып арттары чондан хамааржыр. Тываларның хөй кезин национал дылды төрзэн дилымыс деп санап турар болгаш үезиниң көвей кезин эрттирер турар бичи бөлүктөрүнде ажыглап турар. Хөй ада-и-елер ажы-төлүнге төрзэн дылын дамчыдып бээр күзелдиг. Ол бүгү тыва дылдың бол-гаш аңаа үндөзилеттинген национал куль-тураның сайзыралының түңнелдиг болурун магадылап турар.

Улуг идегел — Тыва Республиканың Чазааның бо чылын хүлээп алганы «Тыва Республиканың күрүне дылдары өөрө-дилге системазында» тускай сорулгалыг программазында. Ол тыва болгаш орус дылдарны камгалаар, шинчилээр, сайзыра-дыр байдалды экижидер, оларны өөрөдир талазы-биле ажылдың деңгелин бедидер.

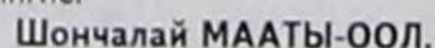
Мээң көрүжүм-биле, программа иш-тинге, орус болгаш тыва дылдарны сайзы-радырынга, амгы үениң аайы-биле ийи дылды эки билиринге чугула комплекстик, дылдарның ажыггалын чорумчудар шынарлыг чугула шинчилелдерни чорудары планнаттынып турар. Ындыг хевирлиг шин-чилелдер чүгле аңгы-аңгы шийтирлээри негетинип турар айтырыгларны көдүрер эвес, а дыл политиказының адырынга чедимчелиг удуртукчу шийтирлерни хүлээп алырынга эртем баазанын тургузар.

Бо чүүлүвүстү айтырыгларымыска ха-рыялааннарның бирээзиниң күзели-биле доозуп каалыңар: «Тыва дыл делегейге делгереп, сайзырап-ла турар болзун. Ону камнаалыңар, бурганчыдаалыңар!».

Валерия КАН,

төөгү эртемнериниң кандидаты.

Мөөрөй, мөөрөй, мөөрөй

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
ТР-нің «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Крав-